

АЛИШЕР НАВОЙИ ҒАЗАЛИЁТИДА РУҲ ВА НАФС ТАЛҚИНИ

Иботова Мадина

Бухоро давлат педагогика институти ўқитувчиси

ibotovamadina@buxdpi.uz

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10495041>

Руҳ ва нафс тушунчалар турли фанлар доирасида ўрганилади. Бу икки тушунча инсон мавжудлигининг асоси саналади. Руҳ ва нафсдан ташқарида инсон вужудини тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун Шарқ фалсафасидада бу икки тушунчага кўп диққат қилинган. Тасаввуф фалсафасида “руҳ” ва “нафс” тушунчаси бир маънода қўлланган.

Жумладан, “хужжат ул-ислом” унвонига сазовор бўлган Имом Абу Ҳомид ал-Ғаззолий ўзининг “Кимёи саодат” асарида инсонда икки хил руҳ мавжудлигини таъкидлайди. Булар:

1. Ҳайвоний руҳ,
2. Инсоний руҳ.

Олимнинг фикрича, ҳайвоний руҳ ҳайвонот ва инсонларда бир хилда шаклланган. Яъни бу руҳ барча сезги аъзолар билан боғлиқ. Инсонда ҳам, ҳайвонда кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳид билиш бир хил шаклланган бўлиб, ҳайвоний руҳ мана шу таъсирларга жавобан ҳаракатланади. Шунинг учун Ғаззолий бундай руҳни чироққа қиёслайди. Чироқ - тана бўлса, унинг озиғи - ёқилғи, ҳосил бўлган олов эса руҳи ҳайвонийдир деб таърифлайди. Ғаззолий ёқилғи деганда беш сезги орқали ҳис қилинганназарда тутайди. Кўриниб турибдики, ҳайвоний руҳ бутун жонли яратиларнинг асоси. Ҳайвоний руҳ еб-ичиш каби моддий эҳтиёжлар билан боғлиқ. Демак, нафс - ҳайвоний руҳнинг маҳсули.

Инсоний руҳ фақатгина инсонгагина тегишли. Бу руҳ боқийдир. Шунинг учун ҳам Ғаззолий инсоний руҳни “чироқнинг нури”га қиёслайди. Бундай руҳ ҳайвонларга хос эмас. Бундай руҳ покланиш, юклашиш сифатларига эга.

Руҳ ва нафс тушунчалари мумтоз адабиётда кенг қўлланилади. Бу тушунчалар баъзан бир маънода тушунилса, баъзан бир –биридан фарқланади.

Ислом дининг асоси бўлган Қуръони каримнинг бир неча сураларида руҳ билан боғлиқ фикрлар мавжуд. Руҳ Аллоҳнинг сирли илмларидан бўлиб, у инсон танасига Ўзи томонидан “пуфланади.” “Эсланг, Парвардигорингиз фаришталарга деган эди: “Албатта мен лойдан бир одам Яратгувчидирман. Бас, қачон уни тиклаб, унга Ўз руҳимдан пуфлаб киргизганимдан сўнг унга сажда қилган ҳолларингизда йиқилинглар!” (Сод сураси, 71-72-оятлар).

Мутасаввуфлар Аллоҳ томонидан “пуфланган” нарса жон эмас, балки унинг вужудига жойланган ақл, ирода – руҳ эканлигини таъкидлайдилар.

Таъкидлаш керакки, руҳ Аллоҳнинг сири. Шунинг учун руҳ билан боғлиқ билимлар инсон учун чегараланган. Бу ҳақида Қуръони каримда ҳам башорат қилинган: «(Эй Муҳаммад алайҳиссалом), сиздан руҳ-жон ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Руҳ ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир». Сизларга жуда оз илм берилгандир» (Ал-Исро сураси, 85-оят).

Руҳ ва нафс тушунчаларининг этмологик изоҳига эътибор қаратсак, уларнинг маъноларида бир – бирига яқинлилик кузатилади. **Руҳ** - арвоҳ, хотира; табиат, мижоз, аҳвол; жон, нафас. **“Нафс”** арабча сўз бўлиб, жон, руҳ, инсон табиати, бирор нарсанинг асли, зоти, жавҳари, шахс, ўз, ўзлик, мақсад, интилиш, ғурур, мағрурлик каби кўплаб маъноларда қўлланилади.¹ Тасаввушнос А. Абдуллаевнинг манбалар асосида нафс тушунчасига берилган таснифларни ўрганиб, уни “Нафс-руҳ, жон; бало, душман, дев, илон, кофир, зарарга етакловчи барча нарсалар” маъноларда қўланганлигини таъкидлайди.² Изоҳлардан кўриниб турибдики, “руҳ” “нафс” тушунчаларининг маънолари бир-бири яқин бўлганлиги сабабли улар параллел қўлланган.

Руҳ ва нафснинг бир-биридан фарқли маънони ифодалаши ҳақида Муҳаммад Анвар Бадахшоний “Талхийсу шарҳи ақидатит Таҳовия” асарида қуйидагиларни ёзган: “Таҳқиқ шуки, руҳ ва нафс зот жиҳатидан бир бўлса ҳам, эътибор жиҳатидан фарқлидир. Чунки идрок қилувчи нарсага бадандан ажраган пайтда руҳ дейилади. Баданда турган пайтда эса нафс дейилади. Руҳ ва нафс ўртасидаги асосий фарқ шудир. Гоҳида бири иккинчисининг ўрнига ҳам ишлатилади”.³

Руҳнинг камолоти нафснинг ҳолати билан белгиланади. Нафс – ўзлик, инсон мавжудлик асоси. Агар нафс юкса, руҳ ҳам юксалади, нафс тубанлашса руҳ ҳам шундай қиёфага киради. Имом Ғаззолий “Кимийи саодат” асарида бу ҳақда шундай ёзади: “Ўзингни танимоқ, билмоқ истасанг, икки нарсдан яратилганлигингни билгин. Бири зоҳирий қолип. Бу бадан дейилади. Кўз билан кўрса бўлади. Бошқаси ботин маъносидадир.

¹ Фарҳанги забони тожики. Жилди 1. С. 839; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. 439-бет.

² Абдуллаева А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Т.: 2009.202-б.

³ <https://oliymahad.uz/11174>

Унга нафс ва жон дерлар, руҳ дерлар, қалб дерлар. Бу фақат ҳақиқат кўзи билан кўрилади. Зоҳирӣ кўз билан кўрилмайди”⁴

Улуғ шоир Алишер Навоӣ шеърӣятида ҳам руҳ ва нафс тушунчалари ўзга хос талқин қилингани кўришимиз мумкин. Руҳнинг нафс ғулғуларидан омон қолишнинг турли йўлари кўрсатиб берилганлиги унинг сўфӣй шоир сифатида масалага ёнашганлигидан дарак беради. Жумладан, қуйидаги байтда руҳнинг камолотига тўсқин бўлган нафсни енгишнинг асосӣй йўли “тақво сипоҳи” билан унга кўмак беришдир, дейди.

Чу руҳ хайлиға нафс истар ўлса ортуғлуқ,

Етур иложига тақво сипоҳи бирла кўмак

Тақво нима? Мазкур сўзнинг луғавӣй маъноси “сақланиш”, “тийилмоқ” дегани маънони англатади. Демак, тақво - Аллоҳ буюрган йўлдан юриш, шариат амалларини тўлиқ бажариш. Алишер Навоӣ байтда руҳнинг камолоти инсон қилган амалларга боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Тақводор руҳ – яхшилик ва эзгулик тимсоли. У Аллоҳ буйруқларини бажаришда итоаткор, Расули манъ қилган ҳамром йўллардан ҳазар қилади.

Рухунгға сихҳат ўлса малойик ўлур сипоҳ,

Нафсингға қувват ўлса, шаётин бўлур табаъ.

“Инсонда руҳ ва нафс бордир. Руҳнинг озукаси шариатга мувофиқ бўлган барча амаллар бўлиб, кимки бирон шаръӣй амални қилса руҳ қувватланади. Нафсининг истаги эса шариатнинг хилофи бўлган нарсалар бўлиб, ўша амал сабаб нафси аммора қувватланади” деб ёзилади Имом Раббонийнинг “Мактубот” асарида⁵. Ҳазрат Навоӣ байтида ҳам руҳ ва нафс тушунчалари параллел қўлланган. Сихҳат бўлган руҳга малойик – фаришталар сипоҳ бўлади. Агар нафс “қувватланган” бўлса, у шайтонга тегишли бўлади, дейди шоир. Демак, бу икки тушунча ўртасида зидлик мавжуд. Нафсининг қувватланиши руҳнинг қувватсизлигига олиб келади. Алишер Навоӣ биргина байтда тасаввуф ва фалсафанинг асосӣй муаммоси бўлган руҳ ва нафс тушунчаларини ўзига хос талқин қилган.

Улуғ шоирнинг нафс ва руҳ масалари бутун бир ғазал доираси ҳам ўзига хос талқин қилингани кузатилади. Жумладан, “Фавойид ул-кибар” девонидаги қуйидаги ғазал фикримизни мисол бўла олади:

Гар фано расмини қилмоқ тилар эрсанг мазбут,

Нафс ила руҳни зинҳорки қилма махлут.

⁴ Ғаззолий Муҳаммад. Кимёи саодат. –Т.: “Камалак”. 1995

⁵ <http://old.muslim.uz/index.php/ar/maqolalar/item/1250>

Фано - ўзликдан, яъни моддий нарсалардан буткул узилиб, руҳиятга боғланиш. У – тариқатнинг ниҳояси, натижаси⁶, “мазбут” – мустаҳкам, мустаҳкамланган”, “махлут”- аралаш, омукта” маъноларидаги сўз. Мазкур байтда нафс ва руҳ ўртасидаги тафоввут борлиги таъкидланган. Яъни фано мақомини эгалламоқчи бўлсанг, нафс ва руҳни бир-бири билан омукта қилма, аралаштирма, дейди шоир. Бу ўринда нафс руҳни мақсаддан чалғитувчи восита эканлиги таъкидланади.

Маълумки, инсон яратилиши жиҳатидан яратиклар ичида мураккаб хилқат. Ана шу мураккаблик аввало унда ҳам башарий, ҳам илоҳий сифатларнинг тажассум топганлигида кўринади. Инсон вужудида тўрт унсурнинг мавжудлигининг ўзиёқ унда бир-бирига қарама – қарши кучлар мавжудлигини асослайди. Шунинг учун у ўз руҳини тафтиш қилинмаса, вужуд нафс қурбонига айланади.

Руҳ ул нурдурурким, ҳақ анга бермиш авж,
Нафс зулматқа қолиб, қилмиш анга поя ҳубут

Руҳнинг нурдан яралганилиги билан боғлиқ маълумотлар диний-ирофоний манбаларда қайд қилинган. Жумладан, “Эй Муҳаммад, сендан руҳнинг ҳақиқати ва кайфияти ҳақида сўрайдилар. Сен уларга жавоб бергилки, “Руҳ Парвардигорнинг махлуқлари (яратиклари)дан бир махлуқ (яратик)дир. Унинг ҳақиқатини Худодан бошқа зот билмайди” (Исро: 85-оят). Худди шундай ғояни биз “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги қуйидаги парчада ҳам кўришимиз мумкин:

Жисм уйининг тарҳини солғучи ул,
Руҳ анга бергучию олғучи ул.

Кўриниб турибдики, улуғ шоир ҳам руҳ ҳақидаги илоҳий китоблардаги қарашларни бадий талқин қилган. Руҳ ва нафс инсон вужудидаги қарама-қаршилиқнинг асосидир. Руҳ нурдан иборат. Бу ҳақда Нажмиддин Кубро шундай ёзади: “Қудсий руҳ латиф ва самовийдир. У ҳиммат қуввати ила тўлиб-тошгани замон руҳ самога битишур ва само унга ғарқ бўлар. Аслида, руҳ билан само айни бир нарсa. Бу руҳ бетиним парвоз этар, юксалар, қувватланар, тарбияланар ва мукаммаллашар, самонинг шарафидан ҳам кўп устун бир шарафга эришмоқ учун ушбу ҳол давом этар. Ниҳоят, само чўққисини ишғол этар”.⁷

Байтнинг дастлабки мисрасида шоир “Руҳ ул нурдурурким, Ҳақ анга бермиш авж” дейиш билан руҳнинг нурдан яралганлиги билан боғлиқ қарашларни тасдиқлайди. Иккинчи мисрада нафсни зулмат оламининг

⁶ Очилов Э. Бир ховуч дур.

⁷ Нажмиддин кубро. Тасаввуфий ҳаёт. –Т.: Мувороуннаҳр. 2004.

рамзи сифатида талқин қилади. Руҳ нурдан яралганлиги учун юксалса, нафс зулмат оламига пойдевор (поя) бўлганлигини учун тубанлашади.

Руҳ раҳмони эрур, нафс эрур шайтони,

Иккисин бир-бирига қўшмақ эмастур маршрут.

Мумтоз адабиётнинг ўзак масаласи комил инсон саналади. Шунинг учун ҳам ижодкорлар комиллилик сифатларига муносабат билдирганларида нафс ва руҳ тушунчасига алоҳида диққат қилади. Демак, Алишер Навоий ҳам “Калимуллоҳ иши”ни яъни йўлидан юрувчи нафсни (руҳ)ни улуғласа, ҳайвоний нафс “фиръавнлиқ асбоби”га тегишли (марбут) эканлигини таъкидлайди. Ғазалнинг бешинчи байтида ҳам шу фикр давом эттирилад.

Руҳға дааъб Ҳабибулло иши ойини,

Нафс Бужаҳллик асбобини айлаб мабсут.

Шоир байтда руҳға Ҳабибуллоҳ яъни Оллоҳнинг дўсти - Муҳаммад (с.а.в)нинг ишни қилиш одат саналган бўлса, нафс эса бужаҳллик - жаҳолат эгасининг касбини ёйишни одат қилганлигини таъкидлайди.

Кейинги байтда ҳам Бужаҳл сўзи қўлланган. Бу сўз Абу Жаҳл сўзининг вазнга мослашган шакли бўлиши мумкин. Чунки ислом тарихида Абу Жаҳл номи билан тарихда қолган шахс “жаҳолат эгаси” сифатида манбаларда қайд қилинган. Унинг асли исми Амр ибн Ҳишом бўлиб, ислом дини тарғибида пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в)га қарши турган. Шу боси, унга “жаҳолат эгаси” деган лақаб берилган.

Ё раб, эт бизни ҳабибинг сифатиға росих,

Айла Бужаҳл тариқин ичимиздин маскут.

Кейинги байтда муножот руҳи устивор. Камолот истовчиларни Ҳабибуллоҳ сифатлари – яъни йўлларида қаттиқ турувчи (росих)лардан қилишини ҳамда руҳни Бужаҳл тариқи яъни нафсдан холи бўлишини (маскут) илтижо қилиб сўрайди.

Бутун ғазал давомида шоир руҳ ва нафсни тазодлантиради. Нафс руҳ учун банд. Қачонки, руҳ бу банддан қутилса, асл мақсадга эришади. Мақсадга эришган руҳ эса шавқ ва завққа эришади. Бундай руҳ латиф ва гўзал саналади. Аллоҳ Ўз нафасидан уфурган руҳ нафсоний истакларга бўйин бермайди. Бундай руҳ ҳукмрон бўлган қалб шавқ ва маърифат масканига айланади. Бу ҳақдаги фалсафий қарашларни улуғ шоирнинг қуйидаги байтида ҳам ўқиймиз:

Шавқ тийғи бирла солик айласа кўнгилни чок,
Файз шахристони сайрига топар дарвоза руҳ.

Шавқ – висол завқидан баҳра олиш. Солик маҳбуб (Аллоҳ) жамолиги етишни истаб, кўнгилини чок қилса, яън руҳий камолот босқичига кўтарилса, бундай руҳи “файз шаҳристони”ни сайр қилиши мумкин. Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий ғазалиётида инсон камолотига доир қарашлар турли мавзу ва образлар доирасида кенг таҳлил қилинади. Улуғ шоир руҳ ва нафс тазоди орқали инсониятни нафс ғулғуларидан қутилиш йўлларни кўрсатган бўлса, руҳ камолоти учун керакли тавсияларини ҳам бадиият либосида талқин қилади.

Адабиётлар:

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. I жилд. Бадоеъ ул-бидоя. –Т.: Фан, 1987.
2. Иботова М. Карими хилқат ичинда макорими ахлоқ...БухДУ илмий ахбороти. 2023.10-сон. 236-238-бетлар.
3. Иботова М. “Халқ оғзаки ижоди намуналарида жон ва руҳ талқини.Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари ва уни ўқитиш методикаси муаммолари” мавзусидаги 2-анъанавийилмий –амалий анжуман метериали. 13 декабрь, 2023.85-87-б.
4. Rajabova M. ЮСУФ АМИРИЙ-МАҲОРАТЛИ ШОИР //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 34. – №. 34.
5. Rajabova M. «МАРСИЯ» И «НАВХА» В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИЙ //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 34. – №. 34.
6. Rajabova M. NAVOIY VA OGANIY IJODIDA MIFOLOGIK OBRAZLAR TASVIRIDAGI MUSHTARAKLIKAR //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 6. – №. 6.
7. Rajabova M. ЮСУФ АМИРИЙ-МАҲОРАТЛИ ШОИР //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 34. – №. 34.
8. Гафурова Д. Х., Курбанова М. Ф. ФОРМИРОВАНИЕ БЕГЛОЙ РЕЧИ У ДОШКОЛЬНИКОВ ПУТЁМ ЧТЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ //Проблемы науки. – 2021. – С. 81.
9. Қодирова Н. Научно-литературное мышление и проблема стиля //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.
10. Қодирова Н. БАҲС-МУНОЗАРА ЖАНРИДА МУНАҚҚИД УСЛУБИ //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.
11. SHE'RIYAT-RUHIYATKO 'ZGUSI. M Farmonova, PEDAGOGICAL SCIENCES AND TEACHING METHODS, 2022.
12. Рустамовна М.Г. Представление синонимов в толковых словарях узбекского языка //Среднеевропейский научный вестник. – 2020. – Т. 6. – С. 117-120.

13. Mirxanova G. R. et al. SYNTACTIC ANALYSIS OF WORKS OF ART IN ELEMENTARY SCHOOL TEXTBOOKS: METHODS AND APPLICATIONS. – 2023.
14. Bakhronovna G. R. The Paradigmatic Relationship of the Tree as Well as Water and Fire in Folklore //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2023. – T. 4. – №. 5. – C. 237-242.
15. Abduganievna S. R. The Role of Structural-Semantic Analysis in Literature //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2023. – T. 4. – №. 5. – C. 250-257.

